

"כבר אין כאן יהודים, ותפקידנו להזכיר שהיו": פרויקט הזיכרון בשטיינספורט

אריאל סמואל

מבוא

בעיר זינסהיים (Sinsheim) שבמדינת באדן-וירטמברג, בדרום גרמניה, פועלת זה קרוב לשלושים שנה אגודת "Alte Synagogue Steinsfurt" (להלן: אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט), אשר שמה לה למטרה את זיכרון הקהילה היהודית שפעלה בעיירה שטיינספורט משנת 1803 ועד שנת 1937. ברובע שטיינספורט (Steinsfurt) שבעיר¹ עומד מבנה בית הכנסת של קהילה זו, ולהלן נפרט פירוט ראשוני על פועלה של אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט.

ארגונים, מוסדות ואגודות העוסקים בזיכרון – ממלכתיים ופרטיים – יש למכביר. מיזמי זיכרון לסוגיהם נערכים בהקשרים מגוונים, ובהם כמובן בהקשר של זיכרון יהדות גרמניה ובייחוד זיכרון קורבנות רדיפות המשטר הנאצי. עם זאת נראה כי פועלה של אגודה אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט שונה מעט מפועלן של אגודות אחרות, והוא ייחודי מאוד, מכיוון שהוא עוסק בהנצחה של החיים היהודיים שלפני השואה. במובן מסוים האגודה עוסקת בבניית הזיכרון הקולקטיבי של העיירה.

אכן, האגודה אוספת פרטים על אודות אנשים שהיו שייכים לקהילה היהודית במקום ומנציחה גם יחידים, אולם מתוך הנצחת היחידים, ובכוונה תחילה, נוצר מארג המתאר את חיי הקהילה שהיו בעיירה בשנות קיומה. אנשי האגודה רואים בחיים היהודיים שהיו בעיירה מרכיב חשוב בבניינה ובהתפתחותה ומבקשים לצקת אותו אל תוך הזיכרון הקולקטיבי המקומי.

זיכרון הוא היכולת לשמור בתודעה פרטים על דברים שהתרחשו בעבר. כך כאשר מדובר בזיכרון פרטי, וכך כאשר מדובר בזיכרון קולקטיבי. ואולם הזיכרון הפרטי משמר בתודעה אירועים שקרו לנו ממש או היינו עדים להם בדרך כזו או אחרת, ולעומתו הזיכרון הקיבוצי מתקשה לשמר פרטים על אירועים שלא נכחנו בהם כלל.

1. שטיינספורט הייתה פעם עיירה בפני עצמה, וצורפה לעיר זינסהיים שבמחוז רהין-נקר (Rhein-Neckar) בבאדן-וירטמברג באיחוד מוניציפלי עם עוד עשרה מכפרי האזור ועיירותיו.

בהנחה שיש פרטים כאלה, שברצוננו לשמר בתודעה – ויתר על כן, אף להעבירם הלאה, לדורות הבאים – יש לבחון כיצד עלינו לבחור את הפרטים שיש לזכור (אם מדובר בכלל בבחירה); באיזו דרך נעביר אותם לדור הבא, ובעצם אם אפשר בכלל להגדיר 'זיכרון' את הידע שלנו על אירועי העבר שלא נכחנו בהם.

לפני שנפנה לתיאור פעולות הזיכרון של האגודה משטיינספורט נדגיש כי ככל הנראה איש מתושביה היהודים של הקהילה כבר לא נותר בה בשנת 1939 וכי שום יהודי לא נפגע פיזית בתחומיה של העיירה במהלך שנות הרדיפה, השבי והרצח השיטתי של יהודי אירופה. ובכל זאת הקהילה בשטיינספורט זינסהיים מבקשת לזכור. הזיכרון שם אפוא אינו זיכרון ספציפי אלא זיכרון כללי. יתר על כן, הגם שבשנת הקמת האגודה, מטבע הדברים, עדיין היו בשטיינספורט אנשים שיכלו לספר את סיפור הימים ההם בעדות אישית – ואולי יש שם אחדים כאלה גם כיום, בשנת 2023 – חשוב לציין שאת האגודה הקימו אנשים צעירים יותר, שרובם נולדו הרבה אחרי מלחמת העולם השנייה ושואת יהודי אירופה. לשם הזהירות נציין שלכל היותר היו בהם גם כאלה שהיו ילדים צעירים מאוד באותה תקופה. מפעילותה של האגודה אפשר להסיק שבקרוב חברי האגודה יש רצון ליצור תודעה קיבוצית-קהילתית, מעין מערכת ידע משותפת לקבוצה חברתית מובחנת.

רקע: זיכרון פרטי וזיכרון קולקטיבי

התודעה הקולקטיבית מבהירה את תחושת השייכות והזהות של חברה הפרטים. אמיל דורקהיים, אחד ממניחי היסודות לסוציולוגיה כתחום מחקר, מצוטט רבות כמי שטבע את המוסכמה שחברה היא יותר מסכום הפרטים המרכיבים אותה. לשיטתו של דורקהיים, אין אנטגוניזם בין הפרט לבין החברה. יותר משהיחידים מעצבים את דמות החברה שהם חיים בה, החברה מעצבת את החיים האישיים של היחידים החיים בה. דורקהיים לא ראה אפוא בחברה יצירה של יחידים אלא ישות בעלת נוכחות שיש לה כוח משל עצמה.² שייכות לקבוצה היא הדבר שהופך את האדם לפרט, שכן כל מה שאנו מייחסים כמיוחד לאנושות – שפה, מחשבה רציונלית, מוסר וכיוצא באלה – הוא תוצר של חיי חברה. דורקהיים ניסח אפוא הסבר היסטורי-חברתי להתפתחות החברה האנושית בכלל וקבע כי כדי שהחברה תתפקד כמו ישות אורגנית, היא חייבת להצביע על בסיס משותף. לטעמו המשותף הזה בא לידי ביטוי לא פעם בבניית תודעה משותפת.³

2. רעם, 2017.

3. דורקהיים, 2006, עמ' 57-66.

לדברי מוריס הלבוקס,⁴ אחד מממשיכי דרכו של דורקהיים, יצירה מעשית של זיכרון קולקטיבי היא חלק מאותה תודעה משותפת. הזיכרון הקולקטיבי הוא אחד המנגנונים המרכזיים ביצירת מיתוס מכונן. לטענת הלבוקס, המיתוס המכונן נבנה מרצף זיכרונות קיבוציים, והוא פרי פעילותן של אליטות פוליטיות ואינטלקטואליות המבקשות מסיבות כאלה ואחרות (לרוב לאומיות, חינוכיות ומוסריות) ליצור תודעת עבר משותפת. מכיוון שהקולקטיבי הרי אינו "זוכר" באמת, ליזמים המוסריים הללו יש תפקיד מרכזי בעיצוב סיפור העבר הרשמי.⁵

הלבוקס תיאר את ההיסטוריה והזיכרון כשתי גישות מנוגדות לייצוג העבר: ניתוח מדוקדק של חקר המקורות ההיסטוריים המנותק מלחצי המציאות החברתית והפוליטית, ולעומתו זיכרון קיבוצי הנתפס כחלק אורגני מהחיים החברתיים, ולפיכך הוא ידע המצוי בתהליך מתמיד של שינוי ומעוצב כל העת על ידי צרכיה המשתנים של החברה. אם כן, אפשר לצלל עבר באופן סלקטיבי ומשתנה, ולכן לא תמיד יש התאמה מלאה בין מה שנהוג לכנות זיכרון קולקטיבי ובין העובדות ההיסטוריות המוכחות. חוקרים רבים עסקו בקשר שבין מה שהקבוצה זוכרת ובין מה שההיסטוריונים יכולים להצביע עליו.⁶ "זיכרון קולקטיבי זה מעניק חיי נצח לאנשים, לאירועים ולפעולות".⁷

גם פיטר נוביק סבר שזיכרון קולקטיבי אינו היסטורי, ואולי הוא אפילו אנטי-היסטורי,⁸ ולפי תפיסה זו אפשר להסיק כי המחקר ההיסטורי והזיכרון הקולקטיבי הם שתי דרכים שונות זו מזו לתיאור העבר, ולא פעם הן עשויות אפילו להתגלות כסותרות. ניתוח שיטתי של מקורות היסטוריים אמור להיות מנותק מן ההשפעות החברתיות והפוליטיות שהחוקרים פועלים בהן, ולעומת זאת זיכרון קולקטיבי הוא חלק מובנה בחיים חברתיים. זהו אפוא עניין המצוי בתהליך גיבוש ושינוי ומשתנה כל העת לפי הציטגייסט, רוח הזמן, בקבוצה החברתית.

על כל פנים נראה שאפשר לקבוע כי הזיכרון החברתי מעוצב ומתוחזק באמצעות כלים רבים שפיתחה החברה – כל חברה, כל קולקטיבי – ובהם ציון תאריכים מיוחדים (ימי הולדת, ימי נישואין, ימי המלכה), בניית מונומנטים (אנדרטאות, בתי עלמין, מוזאונים) ויצירות אומנות (ציורים, ספרים, מוזיקה).

4. מוריס הלבוקס עצמו היה קורבן לרדיפות הנאצים ונספה במחנה ההשמדה בז'קובוואלד ממש לקראת סוף מלחמת העולם השנייה.

5. הלבוקס, 1992.

6. הלבוקס טען שאפשר למצוא עקבות של התייחסות לזיכרון קולקטיבי כבר בכתבים יווניים עתיקים, גם לפי ההגדרה המודרנית של זיכרון קולקטיבי. ראו רסל, 2006, עמ' 792.

7. שם, עמ' 794.

8. נוביק, 1998.

אמנון ריבק כתב: "כָּל אָדָם צָרִיךְ שְׁתַּהַיָּה לֹא אֵיזוֹ מַצְרִים / יִירוּשָׁלַיִם / וּמָסַע אֶרֶץ אֶחָד / לִזְכּוֹר אוֹתוֹ לְעֵד בְּכַפּוֹת הָרְגָלִים"⁹. לטעמי שורות אלו מתארות היטב את ההיזון החוזר בין הקבוצה ליחיד. הקבוצה מצווה על היחיד לזכור, ואוסף הזיכרונות של היחידים יוצר זיכרון קולקטיבי, שעל כל פרט מוטלת החובה להעבירו הלאה.

יהודה עמיחי פירט מעין סדר זיכרון יהודי-לאומי: "אדם יהודי זוכר את הסוכה בבית סבו / והסוכה זוכרת במקומו / את ההליכה במדבר שזוכרת / את חסד הנעורים ואת אבני לוחות הברית / ואת זֶהב עגל הָזָהב ואת הצמא והרעב / שזוכרים את מצרים"¹⁰. לכאורה יש מי שזוכר במקום האדם, אבל הרי האדם זוכר את כל השלבים האלה – שלא נכח בהם – משום שהועברו אליו בזיכרון הקולקטיבי.

ואכן, במסורת היהדות הזיכרון הקיבוצי הוא מוטיב מרכזי, והוא מנוסח בבהירות בפסוק "זֶכֶר יְמוֹת עוֹלָם בֵּינוּ שְׁנוֹת דָּר וָדָר שְׁאֵל אֲבִיךָ וַיַּגִּדְךָ זִמְנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ" (דברים לב, ז). זיכרונות משותפים מימים רחוקים הם הציור שסביבו נע מעגל החיים היהודי. רבים מן המנהגים, התפילות והחגים נעשים "זכר ליציאת מצרים" ו"זכר למעשה בראשית", ויש כידוע מצוות זְכוֹר נוספות.

נראה כי זיכרון השואה והנצחת קורבנותיה, קהילות ויחידים, הוא דבר שנכוחותו בזיכרון הקולקטיבי הולכת ומתקבעת, ולא דווקא בקרב יהודים. לא מעט גופים, ובהם אתרי אינטרנט, ארגונים ואגודות, פועלים להנצחת זיכרון השואה וקורבנותיה באירופה בכלל ובגרמניה בפרט. מוזאונים גדולים להנצחת השואה מוכרים וידועים ברחבי העולם, ובהם מוסד יד ושם בירושלים, מוזאון השואה בוויינגטון, בית לוחמי הגטאות בקיבוץ לוחמי הגטאות, בית העדות בניר גלים ועוד. אחדים ממחנות ההשמדה והריכוז היו לאתרי זיכרון והנצחה, ובהם דכאו, זקסנהאוזן, בוכנוואלד, ברגן בלזן וכמובן אושוויץ.

מעבר לאתרים המסוימים שהזכרנו כדוגמאות ראוי להזכיר כאן במיוחד את מפעל ה־stolpersteine הגדול, מייסודו של האומן הגרמני גונתר דמינג, שבמסגרתו קוֹבְּעוּ על מדרכות בחזיתות בניינים באירופה שהתגוררו בהם יהודים עשרות אלפי 'אבני נגף'¹¹, ועליהן שמות של יהודים שנרדפו בידי המשטר הנאצי.¹²

לתפיסתי פרויקט ה־stolpersteine מסמן רוח אחרת של הנצחה, שיש בה קריאת כיוון ואף התכתבות מסוימת עם תפיסת ההנצחה שבה עוסק מאמר זה, מפני שהבחירה

9. ריבק, ללא תאריך.

10. עמיחי, 1989, "היהודים", עמ' 136.

11. אבני הנגף הן קוביות שגודלן עשרה על עשרה סנטימטרים, עשויות מלט, שאליו מוצמדת לוחית פליז שנחרתו בה פרטי האדם שהתגורר באותו בניין ונרדף בידי המשטר הנאצי. ראו: <http://www.stolpersteine.eu/en/home/>.

12. כיום מדובר במדינות אלו: גרמניה, אוסטריה, בלגיה, קרואטיה, צ'כיה, פינלנד, צרפת, גרמניה, יוון, איטליה, הונגריה, ליטא, לוקסמבורג, מולדובה, הולנד, נורווגיה, פולין, רומניה, רוסיה, סלובקיה, סלובניה, ספרד, שווייץ ואוקראינה.

להתפרס על אלפי אתרים שבהם **חיו** יהודים בכל רחבי אירופה מנכיחה את **החיים** היהודיים שהיו באותם מקומות לפני הרדיפות וההשמדה, להבדיל מן ההנצחה – החשובה והמבורכת – ברוב המיזמים, האתרים והמוזאונים, שבהם הנרטיב המוביל ונקודת המוצא הם הרדיפות וההשמדה. כאמור לעיל, כדי לדעת מה אבד חשוב לדעת מה היה לפני כן. בשולי הדברים נדגיש כי אין הכוונה במאמר זה להפחית מחשיבותן של דרכי הנצחה אחרות. הנצחת קורבנות השואה היא משימה נאצלת וחשובה מאין כמוה, ויש להוסיף להשקיע בה משאבים רוחניים וגשמיים כדי שהידע יועבר הלאה, לדורות שיהיו כאן אחרי שכבר לא יהיה כאן שום אדם שנרדף בעצמו בידי הנאצים. ככל שהתיעוד יהיה מפורט יותר, קהילתי ואישי, כך יוכלו בני הדורות הבאים להתחבר אליו יותר מבחינה רגשית ואף למצוא בו פרטים שיסייעו להם לסרטט את עצי משפחתם.

יצירת זיכרון קולקטיבי בשטיינספורט

אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט הוקמה בראשית שנות התשעים של המאה ה-20 ביוזמתו של תושב מקומי, זיגפריד אוזולינס.¹³ לפי הצהרות מקימיה, אין לאגודה שום כוונות אחרות מלבד הנצחת זיכרון החיים היהודיים שהיו בעיירה ואינם עוד. לדברי המייסדים, היהודים היו שותפים מלאים לחיי הקהילה ולשגשוגה של העיירה. האגודה ניסחה את מטרתיה בפשטות, ללא הכרזות פומפוזיות:¹⁴

1. אנו מבקשים לשחזר את מבנה בית הכנסת לשעבר של שטיינספורט כך שיהיה אפשר לזהות בו את מקום הפולחן והכינוסים של קבוצה חשובה באוכלוסיית שטיינספורט.
2. המבנה אינו יכול לשמש עוד בית כנסת במשמעות האמיתית של המילים, מכיוון שהקהילה שנהגה להיפגש שם כבר אינה קיימת – שלא על פי בחירתם של אנשיה.
3. עובדה היא, ואנו מקבלים אותה, כי הבניין שימש בינתיים לשימושים אחרים, גם כאלה שהותירו סימני פגיעה וחוסר כבוד – וסימנים אלה יישארו גלויים.
4. אנו רוצים לזכור את האנשים שהתגוררו בשטיינספורט והיו חברי הקהילה היהודית, את חייהם בשטיינספורט ואת בריחתם הכפויה מן הכפר.

¹³ "Die alte Synagoge in Steinsfurt wird für 185,000 Euro saniert", *Staatsanzeiger für Baden-Württemberg*, July 11th 2008.

¹⁴ מובא מאתר האגודה: <https://synagoge-steinsfurt.org/de/>, הזמין בגרמנית ובאנגלית. הפירוש המובא להלן תורגם מאנגלית תרגום חופשי: "Alte Synagogue Steinsfurt", Our Aims, <https://synagoge-steinsfurt.org/en/our-society/our-aims>.

5. בה בעת בית הכנסת הוא גם אנדרטה לזכר פשעי המשטר האחראי לעוול, שהיה משטר גרמני. אנו יודעים שכמעט איש לא עזר לנרדפים או התנגד לפשעים.
6. [שיקום] בית הכנסת מטרתו להזכיר לנו שאסור שמשוה כזה יקרה שוב לעולם.
7. זוהי הסיבה שבעטיה אנו מבקשים להנחיל לצעירים את הזיכרון ההיסטורי הזה.

בפרויקט של העיירה שטיינספורט אפשר למצוא אפוא דבר מה נפוץ מעט פחות בהקשר של זיכרון קורבנות השואה, שכן מעבר למטרות שמנו מקימי אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט בהנצחת זכרם של קורבנות המשטר הנאצי, עם השנים החלו אנשיה לאסוף פרטים על ההיסטוריה הוותיקה יותר של יהודי המקום ולתעד דווקא את העבר הרחוק יותר של יהודי העיירה, את ההווי שהיה בה מאז ייסודה במהלך המאה ה־19.¹⁵

ייתכן בהחלט שגישה זו ננקטת מאחר שבתקופת השואה עצמה כבר לא הייתה בה קהילה יהודית ולא היו יהודים בעיירה כלל (אחרון תושביה היהודים של העיירה עזב ב־1939, וכקהילה היא חדלה לפעול עוד שנים אחדות קודם לכן).¹⁶ תהא הסיבה אשר תהא, נראה כי אפשר לקבוע שמקימי האגודה פעלו ליצירת זיכרון קולקטיבי בקהילתם, וכך פועלים מובילי האגודה גם כיום.

בהקשר של שטיינספורט יש להדגיש שאומנם מדובר בקהילה קטנה מאוד, אולם היו לה קשרי גומלין עם קהילות קטנות רבות בסביבה (ובייחוד עם זו של זינסהיים) ועם כלל הארגונים האורתודוקסיים בגרמניה.

15. ד"ר כריס פלוטהאן, גזבר האגודה והרוח החיה בה כיום, מצלם מצבות בבתי הקברות היהודיים בסביבה ומפענח את הכתוב עליהן ונובר ברשומות ארכיון כדי להגיע לתמונה מלאה ככל האפשר של החיים היהודיים שהיו בשטיינספורט מאז נוסדה בה קהילה יהודית.

16. פעולה דומה מתרחשת במקומות נוספים בגרמניה שפעלה בהם קהילה יהודית בעבר אך בתקופת השואה כבר לא התגוררו בהם יהודים. דוגמה מעניינת מאוד היא העיירה צל אם מיין (Zell am Main), הסמוכה לוורצבורג, שבה חדלה הקהילה היהודית להתקיים כבר בשנת 1908. עם זאת יש בעיירה פעילות ניכרת להנצחת הקהילה היהודית שהתגוררה במקום, ובכלל זה פועל בה מוזאון לתיאור חיי הקהילה היהודית שהתגוררה בו ובייחוד פועלו של השתדלן הבווארי מנדל רוזנבאום, שהיה מייסד הקהילה המקומית (ראו באתר העירייה: <https://www.zell-main.de/de/freizeit/sehenswertes/judenhof-/laubhuette>). עם זאת יש להדגיש שגם הנצחת קורבנות השואה ילידי המקום אינה נשכחת. דיטר פאות', אחד מתושבי העיירה כיום, ערך מחקר מקיף על חייו של כל אחד מן היהודים שנולדו בעיירה או התגוררו בה ועדיין חיו בתקופת השואה ועל גורלם בתקופת המשטר הנאצי. ראו פאות', 2019.

כדי להבין מה אבד יש לדעת היטב מה היה קודם

בראשית שנות השלושים של המאה ה־20 התגוררו באירופה כעשרה מיליון יהודים, ובערך חמישה אחוזים מהם התגוררו בגרמניה.¹⁷ למרות המספר הבלתי מבוטל של יהודים שהתגוררו בגרמניה, יש לדעת שרובם הגדול – ובייחוד בחלקים הדרומיים בוואריה ובאדן־וירטמברג – התגוררו בדרך כלל בקהילות קטנות מאוד. יש עיירות וכפרים רבים מאוד שבהם מעולם לא גרו יהודים, ובאחרות מעולם לא התגוררו יותר מכמה עשרות יהודים. הקהילות הקטנות הללו היו קשורות כמובן לקהילות אחרות בסביבה וגם לארגונים יהודיים גדולים, ובכל זאת חיי היום־יום התנהלו בעצמאות. בדרך כלל אפשר לסמן דמות אחת שהובילה את הקהילה והתוותה את דרכה, ובמקרים אחדים היו אלה כמה דמויות.¹⁸ בשנת 1803 התגוררו בשטיינספורט ארבע משפחות יהודיות, אם כי ככל הנראה לא היו להן זכויות אזרחיות. לא ברור כמה נפשות נמנו בארבע המשפחות, אך אפשר להעריך שמדובר בלא יותר מ־20 איש. מנהיגי הקהילה היו מסורתית בני משפחת וייל, צאצאיה של המשפחה היהודית הראשונה שהתיישבה בעיירה בראשית המאה ה־18 ועקרו משם לכפר הסמוך ויילר (Weiler). בשנת 1807 קיבלו האחים אריה ומשה וייל, בניו של הסוחר פייס וייל, תושבות חוקית בשטיינספורט. בשנת 1809, כמה שנים לאחר שחזרו כמה יהודים לשטיינספורט ונרשמו כתושבים לפי צו היהודים המקומי במדינה, בחרו כולם בשם וייל לשם משפחתם.¹⁹ וייל נשאר שם המשפחה הנפוץ ביותר בשטיינספורט רוב שנות קיומה של הקהילה.

במהלך המאה ה־19 צמח בהדרגה מספר התושבים היהודים בעיירה: בשנת 1825 התגוררו בעיר 35 תושבים יהודים; ב־1832: 42; ב־1836: 45; ב־1839: 43; ב־1864: 62. בשנת 1871 נרשם המספר הגבוה ביותר של תושבים יהודים בשטיינספורט: 83 נפשות. בסוף המאה ה־19 התגוררו בעיירה כשישים יהודים. כמו ברבות מעיירות בוואריה ובאדן־וירטמברג, התחוללה באותה עת תנועת הגירה ניכרת אל מחוץ לגרמניה, בעיקר לאמריקה.²⁰ רבים מיהודי העיירה היו סוחרים בקר ותיקים, אך לקראת סוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 היו בקרב יהודי הקהילה גם בעלי מקצועות חופשיים, אנשי שוק המתכת ועוד.

17. בארון, תשנ"ה.

18. זכויות היהודים באזור הושאו לזכויות שאר האזרחים בצו מלכותי כבר בשנת 1809. ראו למשל במכתבו של מנדל רוזנבאום מ־17 ביוני 1855 אל מקסימיליאן יוסף, מלך בוואריה, שבו ביקש ממנו להשוות את זכויות היהודים בבואריה לאלה של יהודי באדן. שוורץ, 1963, עמ' 288-290.

19. האמור להלן מבוסס על אתר האגודה ועל תכתובת אישית עם ד"ר כריס פלוטהאן, היסטוריון וגזבר האגודה, בשש השנים האחרונות, אלא אם צוין מקור אחר.

20. "Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde", *Alemannia Judaica*, Steinsfurt (Stadt Sinsheim, Rhein-Neckar-Kreis: www.alemannia-judaica.de).

בן העיירה הרמן וייל, שהיגר לארגנטינה והיה לאחד מסוחרי התבואה החשובים בעולם בעשורים הראשים של המאה ה־20, נותר תמיד הפטרון של הקהילה, ואם כי לא היה אורתודוקסי, תמך במוסדות הקהילה של הוריו יוסף ופאני. בין השאר אפשר עושרו המופלג הווחה בחיים הקהילתיים בעיירה.²¹ אפשר לציין כאן את אומן הצורפות והיודאיקה דוד היינץ גומבל, שנולד בעיירה ולימים נמנה עם ראשי בית הספר לאומנות בצלאל בירושלים והכין אף את נרתיק הכסף המקורי שנשמרה בו מגילת העצמאות של מדינת ישראל.²²

מבנה בית הכנסת: פעולות לשם זיכרון

את בית הכנסת החדש בשטיינספורט, המכונה כיום 'בית הכנסת הישן', ברחוב דיקוולד (Dickwaldstrasse), תכננו מהנדס המחוז הממלכתי אנטון דיק ובנו הארכיטקט וילהלם דיק. הוא נבנה בשנת 1893 ונחנך ביולי 1894,²³ וחגיגות חנוכתו נמשכו יומיים וכללו הכנסת ספרי תורה מבית הכנסת הישן אל החדש בתהלוכות שירים.²⁴ רבים מתושבי העיירה הלא יהודים עמדו בצידי הדרך וצפו באירוע. הרב ד"ר הלל זונדהיימר,²⁵ אב"ד היידלברג, שהגיע במיוחד לרגל האירוע – כך דווח בעיתון 'דער איזראעליט' – הדגיש בנאום החגיגי שנשא כיצד כל תושבי שטיינספורט, ללא קשר לאמונתם הדתית, השתתפו בחגיגה. גם הכמרים הקתולים וגם אנשי הכנסייה הפרוטסטנטית של הכפר היו מאורחי הכבוד באירוע.²⁶

סגנון הבנייה של מבנה בית הכנסת אופייני לבתי כנסת כפריים באזור באותה תקופה. במבנה לא נראים שום עקבות עזרת נשים בקומת גלריה. ייתכן שהוקצה לנשים מקום מאחורי מחיצה בחלקו האחורי של בית הכנסת, אך אין לכך שום עדות פיזית או כתובה. לפי אנשי האגודה הופעל מקווה בסמיכות מקום, אך מקומו אינו ידוע, ונראה שלא היה במגרש של בית הכנסת. מהשוואה למקומות אחרים בדרום גרמניה שהיו בהן קהילות

21. אפנולר, 2012.

22. פלוטהאן, 2020.

23. ד"ר כריס פלוטהאן איתר את המסמכים בארכיון בקארלסרוה בשנת 2013: Generallandesarchiv.

Karlsruhe 277 Nr. 8248, Bauantrag der Jüdischen Gemeinde.

24. לקהילה היהודית היה מעין חדר תפילה בביתו של סוחר הבקר לאופולד וייל ברחוב לרצ'נסט (Lerchenneststrasse). במבנה זה פועל כיום סניף של רשת מרכולים גדולה. ראו:

Jüdische Gemeinde: <http://www.steinsfurt.de/Start.htm> בסעיף:

25. הרב הלל זונדהיימר (1840-1899), יליד אפינגן, בוגר ישיבתו של הרב יצחק דב במברגר בווייצבורג ובעל תואר מאוניברסיטת ברלין, היה מחברם של ספרים אחדים וספג מדי פעם ביקורת בשל יחסו המקרב לאנשי התנועה הרפורמית. ראו עליו אצל וילק, 2004.

26. "Steinfurt (Baden)", *Der Israelit*, 26.7.1894.

בגודל הזה אפשר לשער שהמקווה שכן במרתף ביתו של אחד מחברי הקהילה, דבר רוח בכפרים ובעיירות שהיו בהן קהילות קטנות.²⁷

מאז שנות השלושים של המאה ה-20, בעת שעזבו יהודי הכפר האחרונים, הוחזק הבניין בידי משפחה מקומית לא יהודית. ככל הנראה נמכר הבניין לאותה משפחה לפי החוק.²⁸ לאחר המכירה היה בית הכנסת בשימוש כמעט רציף עד סוף שנות השמונים של המאה ה-20. מחזיקי הנכס השתמשו בו תחילה לאחסון סחורות חקלאיות וחומרי דישון והדברה. אחר כך הוא שימש בחלקו חנות לממכר רעפים וחומרי בנייה, ובחלקו שטח אחסון. בין השאר הושכר גם כמחסן לצידוד של קבוצת הכדוריד המקומית.²⁹

בשל השימושים הללו מצד אחד לא תוחזק המבנה היטב ואף ניזוק מאוד, אך מצד אחר נראה שהבעלות על המבנה בידי לא יהודים היא שהצילה אותו מהשחתה בליל הבדולח בנובמבר 1938. אפשר להניח שאילו היו הבעלים מסיבים את המבנה לשימוש למגורים, היה קשה הרבה יותר לרכוש אותו בחזרה ולהקים בו את פרויקט הזיכרון. על אחת כמה וכמה היה קשה לשמר את צורתו הפנימית ולשחזר את הבימה, את תיבת החזן ואת ארון הקודש.

בשנת 2007 נחתם חוזה בין האגודה והעירייה לבין מחזיקי הנכס להפעלתו כ”אנדרטה להנצחת הקהילה היהודית שהתגוררה בעיירה ושימוש בו כמקום לקידום של תרבות ושלו”ם.³⁰ על הקירות הפנימיים ועל התקרה שרדו חלקים מהדוגמה המקורית שעטרה את בית הכנסת, וק שרד לוח הזיכרון שהוצב לחללי מלחמת העולם הראשונה. מאז 2007 מתנהלות במבנה עבודות שיקום זהירות במגמת שימור ושחזור. לאנשי האגודה חשוב להבליט מה מקורי ומה שוחזר, ובעת השחזור ביקשו לשמור על הצבעים המקוריים. הם עדיין מתלבטים שם כיצד לשחזר את הפסוק שהיה טבוע מעל דלת הכניסה: ”אין זה כי אם בית אלהים” (בראשית כח, יז).³¹

בשנים הראשונות של המאה ה-21 התברר כי בניין בית הכנסת בשטיינספורט נמצא בסכנת התמוטטות, ועיריית זינסהיים הוציאה בעטיו “התראת מבנה מסוכן”. ואולם אנשי אגודת בית הכנסת לא היו מוכנים לוותר על המונומנט המרכזי של עבודתם. הם החלו

27. ייתכן שהמקווה היה בביתו של לאופולד וייל, שהוזכר לעיל. השוו למשל לקהילה הקטנה בעיירה צל אם מיין (Zell am Main) בבוואריה, שמספר היהודים בה היה דומה, ושם היה המקווה במרתף ביתו של ר' מנדל רוזנבאום, מייסד הקהילה. ראו סמואל, 2020.

28. לדברי ד”ר פלוטהאן, נראה שהמבנה נקנה במחיר נמוך מערכו האמיתי, שכן יהודי העיירה נאלצו לעזוב אותה בחופזה, אולם אין מידע מוצק בעניין זה (תכתובת, אפריל-נובמבר 2016).

29. ראו: Jüdische Gemeinde בִּסְעִיף: <http://www.steinsfurt.de/Start.htm>

30. "Die alte Synagoge in Steinsfurt wird für 185,000 Euro saniert", *Staatsanzeiger für Baden-Württemberg*, 11.7.2008.

31. על פי ד”ר כריס פלוטהאן, התכתבות מנובמבר 2016.

לאסוף תרומות לחיזוקו ולשיפוצו של מבנה בית הכנסת עד שהדבר עלה בידם, והשלטונות נעתרו לבקשת האגודה להכריז על בית הכנסת מבנה לשימור. בידיעה בעיתון מ־11 ביולי 2008 נכתב: "בית הכנסת הישן בשטיינספורט ישופץ בעלות של 185,000 אירו – תרומות והצעות לשינויים בתוכניות הבנייה אפשרו להציל את המבנה ההיסטורי".³²

בקדמת בית הכנסת, במקום שבו היה עמוד החזן, מונח כיום ספר זיכרון מתעדכן ובו פרטים על כל מי שהיה קשור לקהילת שטיינספורט. חוקרי האגודה, ובראשם ההיסטוריון ד"ר כריסטארד פלוטהאן, איש שטיינספורט וגזבר האגודה, אוספים כל פרט שהם יכולים להניח עליו את ידם כדי לצייר תמונה שלמה של יהודי העיירה. ספר הזיכרון כולל פרטים מנהליים מארכיוני האזור, פרטים ממקורות שנכתבו על יוצאי העיירה או הוזכרו בדרך אגב במקורות כאלה ואחרים, פרטים מאתרים גאולוגיים ופרטים שפוענחו מכיתובי המצבות בבתי הקברות היהודיים בסביבה.

ספר הזיכרון תוכנן בעיצוב מיוחד המאפשר להוסיף לו דפים חדשים ולהחליף דפים שמתעורר צורך לעדכןם אם התקבל מידע חדש. יתר על כן, אפשר לקחת כל דף מדפי הספר ולהציגו במיצגים המוצגים למבקרים במקום ואף לשבצם בתערוכות. עד כה הוצגו במבנה בית הכנסת המחודש שלוש תערוכות המבוססות על דפי ספר הזיכרון.³³

- ילדים יהודים ילידי שטיינספורט בתקופת הרייך השלישי (2016). תיאור התערוכה: הכנו תערוכה על בסיס דפי ספר הזיכרון המוצגים בבית הכנסת בשטיינספורט כדי להראות כי אנחנו זוכרים את ילדיה היהודים של שטיינספורט.
- שואה (2018). תיאור התערוכה: תושבי שטיינספורט נהגו לומר ברוגע: "שום יהודי לא גורש משטיינספורט", אבל זה רק חלק מהאמת. בשטיינספורט היה בפועל קורבן אחד בפוגרומים שהתחוללו בנובמבר 1938, אולם אנו זוכרים גם את האנשים שנולדו בשטיינספורט או התגוררו בעיירה וגורשו מהמקום שאליו נמלטו או נרצחו במקום שבו שהו אחר כך.
- ליל הבדולח (2018). תיאור התערוכה: מפגש תושבים. זיכרון למעטים מבני שטיינספורט שנפגעו בליל הבדולח (לא בשטיינספורט עצמה).

32. "Die alte Synagoge in Steinsfurt wird für 185,000 Euro saniert", *Staatsanzeiger für Baden-Württemberg*, 11.7.2008.

33. ראו פירוט במקומות אחדים באתר האגודה: <https://intern.synagoge-steinsfurt.org>.

כאמור, המשימה העיקרית של העמותה היא שימור בית כנסת בשטיינספורט ושחזור והשימוש במבנה להנצחה ולתיעוד ולמפגשים לקידום מטרות אלה.³⁴ מעבר לפעילות המתבקשת ביום הזיכרון הבינלאומי לשואה, שנערך במבנה מדי שנה,³⁵ ולתערוכות מתחלפות, לסירורים למבקרים מזדמנים ולמוסדות החינוך, עיקר עבודת הזיכרון היא תיעוד היסטורי של כלל חברי הקהילה מאז היווסדה. זהו פרויקט מתמשך ומתעדכן, ואפשר להיכנס אל אתר האגודה ולחפש בו לפי שם כל אדם יהודי שהתגורר בשטיינספורט. אפשרות זו היא כלי רב ערך לחוקרי גנאלוגיה, שכן חוקרי האגודה מצויים בארכיונים המקומיים והאזוריים, וביכולתם להגיע לחומרים ראשוניים ברמה גבוהה מאוד.

בהיעדר גוף אחר המטפל בזיכרון החיים היהודים בסביבת שטיינספורט, אפשר למצוא באתר האגודה גם פרטים על בתי כנסת נוספים שהיו בכפרי הסביבה. במיוחד נכון הדבר בכל הקשור לקהילה היהודית הקטנטנה שהייתה בעיירה רוהרבאך (Rohrbach), שהייתה העיירה הסמוכה ביותר לשטיינספורט.³⁶ למשל, בית הכנסת בדוהרן (Dühren) – כפר קטן, שגם הוא כיום מצוי בתחומי העיר זינסהיים – פעלה קהילה במשך שנים רבות, והיה לה בית כנסת ממש במרכז הכפר. בשנת 1825 היו בדוהרן 36 יהודים, אך בסביבות שנת 1875 החליטה הקהילה היהודית שם לוותר על בית הכנסת מסיבות כלכליות. ב-12 בנובמבר 1877 נמכר הבניין במכירה פומבית, ומאז שימש רפת. כמו במקרה של בית הכנסת בשטיינספורט, זו הסיבה שהמבנה לא נהרס בליל הבדולח, בנובמבר 1938.

בית הכנסת לשעבר של דוהרן נהרס בשנת 2015, וחלקיו אוחסנו ואמורים לשמש חומרי בנייה דקורטיביים לבניין שאמור להיבנות במקום. לא ידוע על כוונת בעלי הנכס להנציח בו את השימוש הקודם במתחם. באתר של אגודת בית הכנסת בשטיינספורט נכתב לאחר הריסת בית הכנסת בדוהרן: ”המגמה נמשכת: באזורנו נהרסו יותר בתי כנסת לאחר מלחמת העולם השנייה מסיבות כלכליות משנהרסו במהלך המשטר הנאצי מסיבות אידאולוגיות.”³⁷

34. בסעיף 2 לתקנון האגודה הודגש: איסוף, תיעוד ושמירה של ראיות היסטוריות; מימוש החזון של מקום מפגש של בני תרבויות שונות ולהבנה בין לאומית; שמירה על קשרים ושיתוף פעולה עם עמותות ומוסדות ששמו להן מטרות דומות: <https://intern.synagoge-steinsfurt.org/Satzung.pdf>.

35. בשנת 2021 היה אמור להרצות בבית הכנסת מיכאל בלום, הממונה מטעם ממשלת באדן-וירטמברג על תחום המאבק באנטישמיות. נוכח התפרצות מגפת הקורונה בוטלה ההרצאה הפרונטלית, ומר בלום נשא דברים בשידור מקוון. אפשר לצפות בהם באתר האגודה: <https://synagoge-steinsfurt.org/en/our-history/year-2021/58-verein/ereignisse-2021/749-grusswort-mblume>.

36. רוהרבך נמצאת כשני קילומטר צפונית לשטיינספורט. הקהילות היהודיות בשטיינספורט וברוהרבאך היו מוכרחות לשתף פעולה כדי להניע את החיים הדתיים בקהילה. לדוגמה, לא תמיד היו די גברים להשלים מניין בבתי כנסת, ולא תמיד היה אפשר להפעיל מקווה בשתי העיירות.

37. על בית הכנסת בדוהרן ראו: <https://synagoge-steinsfurt.org/en/our-history/projects-2/calendar-2007/>; synagogue-duhren.org. מלבד בתי הכנסת בשטיינספורט ובדוהרן יש באתר

שמירה על ייעודו המקורי של הבית

עוד פרויקט נוסף שמתנהל במבנה בית הכנסת בשטיינספורט הוא 'קריאה בתורה'. הרציונל של פרויקט זה מייחד את האגודה בשטיינספורט מאגודות ומיזמים אחרים של הנצחה: לא רק הנצחת הנספים, לא רק העצב והזיכרון מחויבי המציאות הנוראה, אלא זיכרון של החיים היהודיים שהתנהלו בעיירה. ניסיון, חלקי ככל שיהיה, להחייאה מסוימת של ההווה ושל האווירה.

אחד מחברי אגודת בית הכנסת הישן בשטיינספורט, לארס לייפלד, יזם מעגל של קריאה בתורה בדרך היהודית המסורתית בבית הכנסת: החברים מתכנסים, ולאחר קריאת הפסוקים דנים בתוכן, לעיתים גם באמצעות פירושים יהודיים מסורתיים. מעבר להרחבת הדעת והסקרנות שעשויים להתעורר, הרציונל המוצהר של פעילות זו הוא כדי שגם בהיעדר יהודים בשטיינספורט יישמר ייעודו המקורי של הבניין.

לייפלד, תאולוג, למד את הנושא שנים רבות, ואחת לכמה זמן הוא עורך אירוע של קריאה בתורה ושיח על תוכן הטקסט לפי הפרשנות היהודית המסורתית. לדוגמה, ביוני 2021, בהפוגה מסוימת בהסתגרות מפני נגיף הקורונה, נערך מפגש ובו נידונו הבדלי האמונה בין יהודים לנוצרים מתוך קריאה בפרשיות קריאת שמע. בהזמנה לאירוע נכתב כך: "אמונה וידע – יהודים למעשה אינם מכירים באמונה מנוסחת היטב כמו הכנסייה [...] מה שאולי מתקרב לווידיאו הוא תפילת 'שמע ישראל'. אנחנו רוצים לבחון מקרוב את המילים המיוחדות הללו ואת ההקשר שלהן ולשאול את עצמנו: במה שונה מה שמאמינים בו יהודים ממה שמאמינים בו נוצרים?"³⁸

בהזמנה למפגש של יולי 2021, אשר בנסיבות הזמן לא יצא אל הפועל, נכתב: "כאשר שואלים על ליבת האמונה היהודית-נוצרית, התשובה רפלקסיבית כמעט: עשרת הדיברות! בערב זה אנו רוצים לבחון מקרוב את 'עשרת הדיברות' היהודיים. מה גילו בהם הפרשנים היהודים? אולי נופתע מכמה מן התשובות היהודיות".³⁹

פעילות כזו בקרב קהל שאינו יהודי, ולא דווקא במסגרת אקדמית, היא ייחודית למדי. עריכתה במבנה בית כנסת וחיבורה לרציונל של זיכרון החיים היהודיים שהיו כאן בעבר והופסקו בנסיבות הרעות של עליית הנאציזם ולבניית הזיכרון הקולקטיבי הקהילתי

מידע על שישה מבנים בתחומי הכפרים של זינסהיים ששימשו בתי כנסת בעבר: בזינסהיים, בוויילר (Weiler), באהרשאדט (Ehrstadt), באשלבאך (eschelbach), בהילסבאך (Hilsbach) וברוהרבאך (Rohrbach).
38. את ההזמנה לאירוע אפשר לראות באתר האגודה: <https://synagoge-steinsfurt.org/en/our-history/>

year-2021/tora-reading#26-june

39. שם.

עשויות להיות קריאת כיוון למקומות אחרים שהיו בהם חיים יהודיים בעבר אך הם נפסקו בנסיבות כאלה ואחרות, יהיו אשר יהיו.

מקום למפגשי תרבות

מעבר למחויבותם של אנשי האגודה לזיכרון באמצעות החייאה מסוימת של ייעודו המקורה של בית הכנסת – בכלים העומדים לרשותם – התחבטו אנשי האגודה רבות בשאלה אם מותר להם לערוך במבנה בית הכנסת אירועים שאינם נושאים אופי של הפעולות שלשמן נוסדה האגודה.

בהנמקות שהועלו בהתייעצויות שערכו חברי האגודה הובהר שהאפשרות להשכיר את חלל המבנה לאירועי תרבות, כגון הרצאות ומופעי הרכבים מוזיקליים, תקל על האגודה מימון מיזמים וחתירה למילוי מטרות האגודה. יתר על כן, פעילות תרבותית כזו אף תאפשר חשיפה גדולה יותר של המבנה ושל פעילות האגודה בקרב תושבי זינסהיים ויישובי הסביבה, שכן כאשר יבוא מישהו לשמוע קונצרט מוזיקלי במקום, סביר להניח שיעיין בספר הזיכרון המוצב שם, יצפה בתמונות התלויות על הקירות – ובכלל יבין טוב יותר לאן הגיע.

לעומת זאת אחדים מחברי הקהילה הביעו חשש שבשימוש במבנה שלא לייעוד שלשמו נבנה יש חילול של הקודש ופגיעה ברגשות הדת היהודית. בין השאר פנו אליי כדי לשאול לדעתי בעניין זה וכדי לבדוק אם אוכל לסייע בבירור העניין עם סמכות רבנית בישראל. לא זה המקום להיכנס בעובי הקורה בעניין המושג ההלכתי 'קדושת בית הכנסת' ומתי פוקעת קדושתו,⁴⁰ אולם נכון להביא כאן את הדילמה כפי שסיכם אותה ד"ר פלוטהאו בהתכתבות בינינו:⁴¹ "לסיכום גס מעט של המצב הנוכחי: נראה כי חברים בעלי רקע 'תאולוגי' יותר [נוצרי, מטבע הדברים] מהססים וחושבים על 'כבוד המבנה'; וחברים בעלי רקע 'פוליטי' יותר חושבים להפך, שזה יציב את הבניין בצורה חיובית יותר במרכז הקהילה [בזינסהיים]".

40. ראו תשובה מפורטת ומעניינת של הרב יחיאל יעקב וינברג בדבר הרצאות וקונצרטים בבית הכנסת בתקופת הכיבוש הנאצי באירופה: וינברג, תשס"א, א, טז. התשובה עוסקת מטבע הדברים בשימוש משני בבית הכנסת בידי יהודים, ואי אפשר לקבוע מה הייתה עמדת הרב וינברג בסוגיה דן כאשר אין יהודים בסביבה ואת השאלה שואלים דווקא מי שאינם יהודים, המחזיקים במבנה ומבקשים להנציח את זכר הקהילה היהודית שהתגוררה במקום. מעניין להשוות את תשובתו זו של הרב וינברג עם תשובתו בעניין מכירת מבנה בית כנסת באוסלו, שניתנה שנים אחדות קודם לכן, הרבה לפני השתלטות הנאצים על אירופה, לתלמידו, רבה של נורווגיה, סבי הרב יצחק סמואל הי"ד. שם, יח.

41. התכתבות מ'26 באפריל 2016.

סיכום

אגודת בית הכנסת הישן שטיינספורט שמה לה למטרה לזכור את החיים היהודיים שהיו בעיירה לפני השתלטות הנאצים על גרמניה ועל אירופה. לשם כך רכשה האגודה – הנשענת על דמי חבר שמשלמים חבריה ועל תרומות – את מבנה בית הכנסת, שהיה מיועד להריסה עקב הזנחה רבת שנים, ומאז היא הבעלים שלו. אנשיה שיפצו את המבנה ושחזרו כל מה שאפשר היה לשחזר כדי להשיבו לקדמותו, עת שימש מקום התפילה וההתכנסות של הקהילה היהודית המקומית.

זיכרון החיים היהודיים שלפני השואה אינו מבטל כמובן את הצורך לזכור ולהנציח את זיכרון האנטישמיות, את רדיפת היהודים, את השואה ואת קורבנותיה, והאגודה אף מציינת בהבלטה את ימי הזיכרון הרלוונטיים במהלך השנה. עם זאת עיקר פעולתה של האגודה הוא החייאת זיכרון החיים היהודיים והקהילה היהודית שהיו בעיירה בעבר ונסתיימו שלא מרצונם החופשי של חבריה.

האגודה עוסקת במחקר ובתיעוד של כל אדם יהודי שהתגורר בשטיינספורט ובשחזור מבנה בית הכנסת והקברים בבתי הקברות היהודיים בסביבה. עוד היא מנסה ליזום אירועים שיזכירו את השימוש המקורי במבנה ואת התכלית שלשמה נבנה. חברי האגודה אינם יהודים. בעובדה זו יש לדעתי משמעות ניכרת בהקשר של הזיכרון, שהרי לא מדובר כאן בזיכרון אישי אלא בבנייה של זיכרון קולקטיבי קהילתי שטעמיו דידקטיים ומוסריים.

רשימת קיצורים ומקורות

H. Appenzeller, <i>Dr. H. C. Hermann Weil-Leben und Wirken</i> , Steinsfurt 2012.	אפנזלר, 2012
ש' בארון, "העם היהודי לפני השואה ולאחריה", מחניים 9, על השואה (ב), כסלו תשנ"ה.	בארון, תשנ"ה
א' דורקהיים, הכללים של המתודה הסוציולוגית , תל אביב 2006.	דורקהיים, 2006
M. Halbwachs, <i>On Collective Memory</i> , Chicago 1992.	הלבואקס, 1992
C. Wilke, <i>Biographisches Handbuch Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den böhmischen, deutschen, und grosspolinischen Ländern, 1781–1871</i> , München 2004.	וילק, 2004
י"י וינברג, שו"ת שרידי אש , ירושלים תשס"א.	וינברג, תשס"א

- נוביק, 1998
P. Novick, *That Noble Dream – The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*, Cambridge & New York 1988.
- סמואל, 2020
א' סמואל, **בישוף היהודים מצל: מנדל רוזנבאום – מנהיגותו ופועלו בקרב יהודי גרמניה במאה ה־19**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2020.
- עמיחי, 1989
י' עמיחי, **גם האגרוף היה פעם יד פתוחה ואצבעות**, ירושלים 1989.
- פאות', 2019
D. Fauth, *Juden aus Zell a. Main im Nationalsozialismus – Eine Gedenkschrift*, Zell am Main 2019.
- פלטהאוז, 2020
C. Flothow, “David Heinz Gumbel aus Sinsheim – ‘Father of Silversmiths’”, *Kraichgau Beiträge zur Landschafts und Heimatforschung*, 2020 (26), pp. 372–390.
- ריבק, ללא תאריך
א' ריבק, “כל אדם צריך מצרים”, **שירי משוררים**: <https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=22020>
- רסל, 2006
N. Russell, “Collective Memory before and after Halbwachs”, *The French Review* 79 [4] (2006), pp. 792–804.
- רעם, 2017
ג' רעם, “משנתו הרדיקלית של אמיל דורקהיים”, **אימגו**, 1 בדצמבר 2017: <https://www.e-mago.co.il/node/11950>
- שוורץ, 1963
S. Schwarz, *Die Juden in Bayern im Wandel der Zeiten*, München & Vienna 1963.